

بررسی مردم‌شناسی زیورآلات پوشاک زنان و کودکان ترکمن (زنان حافظ ثروت خانواده)

چکیده

ترکمن‌ها در پوشاک و زیورآلات خود بسیار از طبیعت الهام می‌گیرند. یکی از اهداف متصل کردن زیورآلات به پیراهن، کمک به محافظت از چشم‌زخم و تقویت صفات نیکو در ترکمن‌ها بوده است. آن‌ها روی لباس کودکان‌شان زیورآلاتی به شکل تیر و کمان و شمشیر متصل می‌کردند تا بدین روش روحیه شادی و جنگجویی را در میان فرزندان خود تقویت کنند. در این پژوهش از رویکردی کیفی و روش میدانی به همراه کمک‌گرفتن از روش‌های مشاهده، مصاحبه و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است. مبانی نظری برگرفته از گرایش انسان‌شناسی، زیبایی‌شناسی بومی است؛ بر این اساس از نظریه‌های اندیشمندانی چون کوت و مارسل موس استفاده شده است. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که زیورآلات ترکمن که معمولاً از جنس نقره یا ورشو است، به شکل گل یقه برای حفاظت از زن ترکمن یا زیورآلاتی با تولید صدا برای دور کردن نیروهای شر از خانواده ترکمن به‌خصوص کودکان یا همچون تومار به‌عنوان جای دعا کاربرد داشته است. نتیجه آنکه این زیورآلات از باورها و عقاید شمنیسم و توتمیسم آن‌ها در گذشته نشأت گرفته و بر پوشاک متصل می‌شده است و جنبه محافظت دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مردم‌شناسانه زیورآلات پوشاک زنان و کودکان ترکمن.
۲. بررسی نقش باورهای ترکمن در زیورآلات پوشاک زنان و کودکان ترکمن.

سؤالات پژوهش:

۱. بررسی مردم‌شناسی باورها و عقاید ترکمن در ارتباط با زیورآلات متصل به پوشاک آن‌ها چگونه است؟
۲. باورهای ترکمن در مورد زیورآلات چگونه کاربرد پیدا کرده است؟

کلیدواژه‌ها: انسان‌شناسی، پوشاک، زیورآلات، بندر ترکمن، زیبایی‌شناسی.

مقدمه

انسان کهن در ابتدا برای زینت‌بخشیدن به خود از طبیعت الهام می‌گرفت و عموماً آراستن به صورت ایجاد جراحی در بدن خود یا رنگ کردن اعضاء بدن خود شبیه به خالکوبی که عمدتاً میان مردان رایج بود، انجام می‌شد. پس از مدتی این نقوش که یک عمر بر بدن آن‌ها نقش بسته بود، روی پوشاک آن‌ها تحت‌عنوان زیورآلات پوشاک کاربرد پیدا کرد. علاقه به زیورآلات در میان ترکمن‌ها از نسل‌های گذشته تا به امروز در اشکال و با نیت‌های گوناگون وجود داشته است. چه در گذشته که به‌عنوان سپر جنگی همچون گل یقه استفاده می‌شده است و چه امروز که زینت‌بخش زن ترکمن در مراسم عروسی و مهمانی است. ساخت و تولید زیورآلات در ایران سابقه طولانی دارد. به این صورت که افراد ماهری با فلزات نیمه‌قیمتی همچون نقره و مس، برنج و ورشو در کنار سنگ‌های گران‌بها هم‌چون عقیق به تهیه زیورآلات اقدام می‌کرده‌اند. این زیورآلات به‌دلیل زیبایی و ارزشمندبودن و نمادی از دارایی فرد چه در میان ترکمن‌ها و چه در میان دیگر اقوام ایرانی، همواره خواهان داشته است. در هنر زیورسازی ترکمن در گذشته به‌ندرت از طلا استفاده می‌شد؛ مگر برای طبقه اشرافی و متمول و تیره‌هایی که قدرت خرید بالایی داشتند. مطالعه زیورآلات ترکمن، اهمیت زیادی دارد، زیرا هرکدام از آن‌ها نشانی از آداب‌ورسوم و باورهای مردم ترکمن است.

این زیورآلات در گذشته وزن زیادی داشتند و استفاده روزمره از آن کار مشکلی به‌نظر می‌رسید؛ اما گویی به‌دلیل زندگی در کوچ، هرآنچه را که برای زن ترکمن ارزشمند بوده است، در نزدیک‌ترین حالت به خود نگه می‌داشته است؛ به‌طوری‌که انگار همواره خود را برای رفتن به میهمانی یا جنگ آماده می‌کنند. در گذشته زیورآلات ترکمن تنها وسیله‌ای برای خودتزیینی نبوده، بلکه وسیله‌ای برای دفاع از خود در جنگ‌ها بوده است. زنان ترکمن هم‌پای مردانشان می‌جنگیدند و قبه نوک تیز، حکم کلاه خود را داشت و الگوهایی که از مساعد تا آرنج را محافظت می‌کرد و گل یقه بزرگ زنانه حکم سپر و زره را داشتند؛ از طرف دیگر، صدای جیرینگ‌جیرینگ آن طلسم محافظتی است در برابر ارواح شرور که آن‌ها را از او دور می‌کند. لازم به ذکر است که تمامی زبورهای مربوط به ترکمن‌ها توسط زرگران و نقره‌سازان هنرمند محلی ترکمن ساخته می‌شوند که متأسفانه امروزه تعداد این هنرمندان روزبه روز کاهش می‌یابد. پوشاک و پارچه‌های اصیل و سنتی ترکمن نیز کم‌کم جای خود را به مصنوعات کارخانه‌ای داده و زیورهای قدیمی نیز کم‌کم فراموش شده و به‌جای آن‌ها انواع زیورآلات طلا و نقره‌ای رایج در تمام کشور استفاده می‌شود و «زنان ترکمن نیز عموماً در پی استفاده از شکل‌های مدرن جواهرات ساخته شده‌اند و کم‌تر خواهان استفاده از زیورآلات قدیمی و نقره‌ای می‌شوند» (محمدی، ۱۳۸۸: ۹۴). این موضوع تا جایی پیش رفته که امروزه تقریباً تمامی زیورآلاتی که متعلق به این مردم هستند دیگر در میان آن‌ها دیده نمی‌شود؛ به‌گونه‌ای که ترکمن‌ها باید امروز جواهرات سنتی خویش را از لابه‌لای آلبوم‌ها یا در غرفه‌های موزه‌ها یا پشت ویترین عتیقه‌فروشی‌ها جست‌وجو نمایند. به‌طور کلی زیورآلات زنان ترکمن را می‌توان به سه گروه بزرگ تقسیم کرد که عبارت‌اند از: «گروه اول زیورآلاتی هستند که مربوط به سر می‌باشند و در جلوی سر، پیشانی، موها یا در دو طرف کلاه وصل می‌شوند. گروه دوم زیورهایی هستند که به لباس متصل می‌شوند. گروه سوم زیورهایی هستند که به‌صورت مجزا مورد استفاده قرار می‌گیرند» (همان). در این تحقیق به مورد دوم یعنی زیورآلات پوشاک پرداخته می‌شود.

در مورد روش تحقیق نیز باید اشاره کنیم که پژوهشگر نخستین‌بار در تیر ماه سال ۱۴۰۰ برای انجام مطالعاتی به بندر ترکمن رفته و بازدید از بازار محلی و زیورآلات رنگارنگ و صحبت با کسبه بازار مرا به سمت مطالعه بیشتر درباره ویژگی‌های خاص و منحصربه‌فرد زیورآلات و نحوه استفاده آن در ارتباط با باورهای آنان جذب نموده است. در

مردم‌نگاری، محقق برای مدتی در میدان تحقیق حضور پیدا می‌کند و به مشاهده، مصاحبه و جمع‌آوری اطلاعات بدون واسطه و به‌طور مستقیم می‌پردازد. در این روش، پژوهش از داده‌های دست اول که حاصل تجربه محقق است، شکل می‌گیرد. البته مطالعات اسنادی پیش از ورود به میدان تحقیق و آشنایی با فرهنگ و جغرافیای مردمان ترکمن در تسریع رسیدن به پاسخ پرسش‌های ذهنی پژوهشگر کمک‌کننده است. محقق به مدت یک سال به‌صورت پراکنده در منطقه مورد مطالعه حضور پیدا کرده و به گردآوری اطلاعات پرداخته است. از این جهت، تحقیق حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی بوده که در هدف توسعه‌ای و کاربردی است. گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی بوده و ابزار آن فیش‌برداری و مشاهده و بررسی پوشاک مردمان ترکمن بوده است.

در زمینه پیشینه تحقیق اگرچه پژوهش‌های فراوانی در این زمینه صورت گرفته است، اما در زمینه کاربرد زیورآلات زنان و کودکان ترکمن و مطالعه مردم‌شناسی پوشاک این قوم، کم‌تر تحقیقی در این زمینه نگاشته شده است. در ادامه به برخی از پژوهش‌هایی که به‌لحاظ موضوعی قرابت مفهومی بیشتری با پژوهش حاضر دارند، اشاره می‌کنیم: عسگری خانقاه و کمالی (۱۳۷۴) در کتاب «ایرانیان ترکمن»، کوشیده‌اند تا به بررسی و طبقه‌بندی خوراک، پوشاک، مسکن و تاریخچه سیاسی ترکمن‌ها بپردازند. این کتاب که سیر تحول ترکمن‌ها و ورود آن‌ها به ایران را شرح می‌دهد، در اصل کتابی توصیفی است که به جنبه‌های گوناگون زندگی ترکمن‌ها اشاره کرده است. محمدی (۱۳۸۸)، در تحقیق «پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن»، با استفاده از روش میدانی، کوشیده تا در بخش اول به دسته‌بندی و معرفی زیورآلات و در بخش دوم مجموعه‌ای از عکس پوشاک و زیورآلات ترکمن را نشان دهد. رستمی و میر (۱۳۹۸) در تحقیق «تأثیر عقیده‌ها و باورهای دینی بر آرایه‌های زیورآلات ترکمن»، به بررسی باورهای دینی و شمنیسم بر اشکال گوناگون زیورآلات و نحوه استفاده از آن‌ها پرداخته‌اند. در این پژوهش از روش اسنادی و میدانی توأمان استفاده شده است و به این نتیجه رسیده است که باورهای دینی به دلیل پیشینه شمن‌پرستی و ارزش‌گذاری برای طبیعت در میان ترکمن‌ها، در ابعاد گوناگون زندگی آن‌ها نمایان است. حیدرزاده و حیدری (۱۳۹۶) در تحقیق «چتمه و باسمه ترکمن (مطالعه نگاره کوچ)»، ضمن بیان ویژگی‌های زیورآلات ترکمن، درخصوص چگونگی تأثیر باور و عقیده مردمان بر زیورآلات ترکمن، معتقدند که باورهای مذهبی تأثیری عمیق بر ویژگی این زیورآلات داشته است. روش این پژوهش کیفی است و نتیجه اینکه به‌دلیل زندگی بر پایه کوچ و دام‌پروری در میان ترکمن‌ها، کوچ دارای ارزش بسیار بوده و به‌عنوان نماد برکت در پوشاک و زیورآلات ترکمن دیده می‌شود.

بنابراین با توجه به پیشینه تحقیق می‌توان به این نتایج دست پیدا کرد: نخست اینکه در زمینه وجه‌تمایز تحقیقات مورد اشاره با مقاله حاضر باید گفت که مطالعات پیشین در حوزه پوشاک قوم ترکمن بیشتر به توصیف و دسته‌بندی صرف پرداخته است و به شاخصه‌های هویتی و آداب‌ورسوم و مناسبت‌های گوناگون و نقش پررنگ پوشاک در آن‌ها توجه شایانی نشده است. دوم اینکه اگر چه اکثر پیشینه‌های یادشده سعی دارند چرایی و علت استفاده این حجم از زیورآلات با وزن‌های بسیار زیاد و تنوع گوناگون آن‌ها را در میان ترکمن‌ها یافته و با فرهنگ ایرانی - اسلامی پیوند داده، اما پژوهش نگارنده بیشتر بررسی مردم‌شناسانه و چگونگی کاربرد این زیورآلات در سنت‌ها و آیین این مردمان است. در نتیجه مسئله مهم بررسی عقاید و باورهای مردم ترکمن و نشان‌دادن تأثیر این باورها بر شیوه پوشش این قوم می‌باشد.

نتیجه‌گیری

نقش و نگار زیورآلات ترکمن الهام گرفته از زندگی روزمره و طبیعت پیرامون مردمان آن است. این زیورآلات مجموعه از دیده‌ها و شنیده‌ها و تخیلات خالق آن است. نقش‌مایه‌های طبیعی تبدیل به تصورات ذهنی و باورهای ترکمن شده است. به همین دلیل در زیورآلات پوشاک ترکمن، خلاقیت‌ها و تغییرات زیبایی فراوان و فی‌البداهه‌ای را شاهد هستیم که ویژگی در آن کم و زیاد می‌شود و از یک الگوی یکسان استفاده نمی‌شود. هنر مردمان ترکمن همچون روحیه آن‌ها ساده و بی‌آلایش است. بیشتر زیورآلات ترکمن از نقوش هندسی ساده‌ای که به دور از ابهام و پیچیدگی است و با گذشت زمان نامی به آن اطلاق می‌شود که شاید در ابتدا زاده ذهن هنرمند آن نبوده است و بعدها به دلیل تشابه آن با ابزارآلات زندگی با گیاهان و حیوانات پیرامون آن‌ها یا جایگاه و کاربرد استفاده از آن دچار تغییر و تحول شده است.

زیورآلات یکی از بنیان‌های نشان‌دادن هویت است؛ به این صورت که مخاطب براساس خوانش کدهای ایجاد شده بر آن می‌تواند به هویت فرد پی ببرد. به نظر می‌رسد این روش سریع‌تر از کلام، پیام خود را به مخاطب ارسال می‌کند. به اصطلاح می‌توان «زبان» نشانه‌ها را برای آن به کار برد. اصالت زیورآلات متصل به پوشاک با گذشته رابطه نزدیکی دارد؛ زیرا دوباره آن را خلق می‌کند. زیورآلات متحدالشکل در مراسم (به‌ویژه عروسی) اقتدار، اتحاد و انسجام را به نمایش می‌گذارد. در زینت زنانه نمایش داشته‌های طبیعی (ظاهر) و اکتسابی و ثروت جایگاه اجتماعی اهمیت فراوانی دارد. زن ترکمن خود را با زیورآلات سنتی می‌آراید تا زیباتر به نظر برسد. اکثر این زیورآلات به لباس‌ها دوخته می‌شوند و همین امر باعث شده که زیورآلات جزئی از تزئین لباس‌ها به‌شمار آید. درنهایت، خاستگاه نقش و نگار و اشکال زیورآلات سنتی ترکمن برگرفته از عناصری عمدتاً طبیعی چون: ذهن و تخیل، گل و گیاه و حیوانات است.

برای نمونه در بخش ذهن و تخیل باید گفت که آب‌وهوای مطبوع و طبیعت سرسبز و دشت‌های وسیع بندر ترکمن، اساساً ذهن هنرمند ترکمن را به سمت استفاده از رنگ‌های مکمل که روح زندگی و شادی را به ظاهر و زندگی او بیاورد، می‌کشاند. مانند قرمز، قهوه‌ای روشن و ارغوانی. در ضمن هنرمند ترکمن به‌صورت انتزاعی بسیاری از اشکال هندسی نظیر مثلث، دایره را در زیورآلات پوشاک به کار می‌گیرد که در تناسب و همگونی با پوشاک آن‌هاست. در مورد استفاده از عناصر طبیعی و گل گیاه نیز باید گفت وجود گیاهان و انواع گل‌ها و شکل هندسی آن در زیورآلات ترکمن، نشان از تأثیر طبیعت بر دست ساخته‌های بشری است. برای نمونه گل هفت‌پر که برای خوش‌شانسی به پوشاک دختران ترکمن متصل می‌کردند، از جمله این برساخته‌های بشری است. علاوه بر این، درخت سرو نماد اهورامزدا، ایزد برتر ایزدان ایرانی است و منزلت کهن بود و شباهت بسیاری به انسان‌ها دارد. همچنان‌که در اساطیر کهن، درخت به‌مثابه سرچشمه نژاد آدمی شناخته می‌شود.

بدون تردید به‌کاربردن زندگی در طبیعت امکان مشاهده‌گری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز ترکمن‌ها با حیوانات را به همراه دارد. برای نمونه قوچ نماد قدرت و باروری و برکت و رزق و روزی است که در بازوبند و یا پشت کت یا نیم‌تنه و یا به آستین لباس کودکان دوخته می‌شود و یا همانند تومار به گردن‌شان آویخته می‌شود. در ضمن وجود اشکال بال، سر یا نوک پرندگان در زیورآلات که نماد صلح و اوج و بلندپروازی در میان ترکمن‌ها است که در غالب شکل هندسی مثلث در چانگه استفاده می‌شود و بیشتر در لباس زنان ترکمن استفاده شده که نماد استقامت و بردباری ترکمن‌هاست.

فهرست منابع و مآخذ

- الیاده، میرچا. (۱۴۰۱). تصاویر و نمادها. ترجمه: محمدکاظم مهاجری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- امیدی، ناهید. (۱۳۸۲). کتاب دیده و دل و دست. مشهد: انتشارات به نشر.
- باتیروا، مارال. (۱۳۸۴). «بزبند حفاظتی برای چشم زخم»، بایراق، شماره ۲۷.
- باشی‌زاده مقدم، مهرناز، راد، علی. (۱۳۹۶). «زینت‌گرایی و جوانی از منظر آیات قرآنی». فصلنامه علمی ترویجی اندیشه و حدیث، شماره ۲۹.
- حسینی اشلقی، سیده رقیه. (۱۳۹۷). هنر زیورآلات ایرانی. تهران: نشر ارشدان.
- رستمی، مصطفی و میر، طاهره. (۱۳۹۴). «تأثیر عقیده و باورهای دینی بر زیورآلات ترکمن». مجله هنر و معماری، ۱۳۹۴، شماره ۴.
- دلججه، تقان گل. (۱۳۷۹). «لباس و پوشاک ترکمن از گذشته تا حال». فصل‌نامه یا براق، بازنویسی شهروز آق آتا بای ۱۳۷۹.
- شعیری، حمیدرضا. (۱۳۸۸). «از نشانه‌شناسی ساختارگرا تا نشانه معنانشناسی گفتمان». فصلنامه تخصصی نقد ادبی، شماره ۸، صص ۵۲-۳۳.
- شیری گنبد، احمد. (۱۳۷۲). نغمه دختران ترکمن لاله یاپراق (مجموعه‌ای از ادبیات فرهنگ ترکمن صحرا)، قوجوق یوسف و عطا گزلی محمود، تهران: برگه.
- شهابی، عاطفه. (۱۳۹۲). «بررسی نقوش و مفاهیم زیورآلات زنان ترکمن». پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.
- عزت‌اللهی نژاد، طیبیه و رهبرنیا، زهرا. (۱۳۹۴). «آوای مو: انسان‌شناسی زیبایی‌شناسی بومی در خودتزیینی زن ترکمنی روستای دویدوخ». پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، شماره ۱، صص ۴۷-۲۷.
- عسگری خانقاه، اصغر؛ شریف کمالی؛ محمد. (۱۳۷۴). ایرانیان ترکمن. تهران: انتشارات اساطیر.
- غیبی، مهرآسا. (۱۳۹۸). ۳۵۰۰ سال تاریخ زیورآلات اقوام ایرانی. تهران: انتشارات هیرمند.
- قاضی، مراد دوردی (۱۳۸۳)، ترکمن، فلکوری، گرگان: عشق دانش.
- محمدی، رامونا (۱۳۸۸). پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن، تهران: جمال هنر.
- معطوفی، اسدالله (۱۳۸۸). تاریخ فرهنگ و هنر، ترکمانان. جلد سوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی دانشگاه تهران.

Coote, J. (۱۹۹۲). Anthropology, Art, and Aesthetics. Editors: Anthony Shelton & Jeremy Coote. Oxford: Clarendon Press.

Fagg, W. (۲۰۰۶). Tradition and Creativity in Tribal Art, USA: University of California.

Leach, E. (1976). *Culture and Communication: the logic by which symbols are connected* UK, Cambridge university press.

Strauss, Claude-L. (1987). *Introduction to the Work of Marcel Mauss*, translated by Flicity Baker, London Routledge & Kegan Paul.

Maquet, J. (1979). *Introduction to Aesthetic Anthropology*. Malibu undena publications.

Mauss, M. (1966). *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Cohen & West LTD. London.

Pouivet, R. (2000). *On the Cognitive functioning of Aesthetic Emotions Leonardo* (33) 1. 49-53.